

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 3

Тема: Фонетичні особливості діалектної мови

План

1. Особливості діалектних фонем.
2. Фонетична транскрипція.
3. Українська діалектна текстографія.

Питання для самоконтролю

1. Наголошений вокалізм української мови.
2. Ненаголошений вокалізм української мови.
3. Характеристика консонантизму українських говорів.
4. Звукові зміни в українських говорах: афереза, протетичні приголосні, спрощення в групах приголосних, нові групи приголосних, епентеза, метатеза, гіперизм.

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – С. 37–87.
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія: Фонетика / С. П. Бевзенко. – Одеса, 1974. – 51 с.
3. Фонетика, морфологія, словотвір / [за ред. П. Гриценко; Н. Хобзей]. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. – 408 с.
4. Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови / А. М. Залеський. – К. : Наук. думка, 1973. – 156 с.
5. Залеський А. М. Діалектна основа фонологічної системи сучасної української літературної мови / А. М. Залеський // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 50–96.
6. Лисенко С. П. Фонетичні особливості деяких говірок правобережної середньої Черкащини / С. П. Лисенко // Діалектологічний бюлетень. – Вип. V. – К., 1962.
7. Мартинова Г. І. Середньоаддніпряньський діалект. Фонологія і фонетика : [монографія] / Г. І. Мартинова. – Черкаси : Тясмин, 2003. – 367 с.
8. Назарова Т. В. Некоторые особенности вокализма украинских правобережнополюских говоров / Т. В. Назарова // Полесье. – М. : Наука, 1968. – С. 67–100.

Український діалектний вокалізм

Склад вокалізму української діалектної мови як у кількісному, так і в якісному складі в різних говорах відчутно різний, проте всю

різноманітність вокалізму цієї мови можна звести до трьох основних діалектних систем: 1) *південно-східної*; 2) *південно-західної*; 3) *поліської*.

Своєю системою вокалізму найближчими до української літературної мови є *південно-східні говори*, основний масив яких – говори Середньої Наддніпрянищини. Їм властивий шестифонемний як наголошений, так і ненаголошений вокалізм такого складу: |i| – |и| – |e| – |a| – |o| – |y|. При цьому треба мати на увазі, що хоч звукові поля фонем |и|, |e| в ненаголошеній позиції у багатьох випадках повністю збігаються, це все-таки дві різні фонemi; також можливий частковий збіг в окремих випадках звукових полів ненаголошених фонем |o| з |y|.

Фонема |i|. Південно-східні говори характеризуються великою поширеністю фонemi |i|, в яких вона є заміником етимологічних [o], [e] в новозакритих складах, чим вони різко протиставляються поліським говорам, де ця фонема виявлена порівняно слабо, являючи собою в ряді говірок лише продовження давнього [i]. Величезний ареал охоплює також фонема |i|, яка є наслідком подовження давніх етимологічних [o], [e], що опинилися в історично закритих чи в так званих новозакритих складах. У відкритих складах етимологічні [o], [e] зберігаються; пор.: віл < воль, стіл < стоель, піч < печь, але: вола, стола, печі та ін. Це явище називається історичним чергуванням [o], [e] з [i], що є однією з найхарактерніших ознак фонетики української мови, якою вона виразно відрізняється як від інших східнослов'янських (російської та білоруської), так і загалом від усіх інших слов'янських мов.

Фонема |и|. Фонема |и| в основному своєму вияві в українській літературній мові й у більшості українських говорів реалізується в звуковій [и] переднього ряду високого піднесення з дещо обниженою артикуляцією в напрямку до середнього ряду. У ненаголошеній позиції фонема |и| в південно-східних і південно-західних говорах, а також у волинсько-поліських говірках поліських говорів реалізується звичайно в звуках [и^е], [и^и], [e]; напр.: си^ед^ат', се^ид^ат', сед^ат.

Фонема |e|. У наголошеній позиції фонема |e| в більшості українських говорів виступає як звук переднього ряду середнього піднесення [e], не набираючи відтінку іншого звука. У ненаголошеній позиції фонема |e| у переважній більшості українських говорів, зокрема в південно-східних, південно-західних і волинсько-поліських та підляських говірках поліських говорів, зближується з фонемою [и] і звучить як звуки [e^и], [и^е], [и]: си^ело, си^ило тощо. Щоправда, ступінь наближення ненаголошеного [e] до [и] залежить від його позиції у слові відносно наголошеного звука, а також від якості звука в наступному складі.

Фонема |a|. У своєму основному вияві фонема |a| виступає як нелабіалізований звук заднього ряду низького піднесення [a]. Щоправда,

у літературній вимові, а також у середньонаддніпрянських говірках і, можливо, взагалі в південно-східних говорах у позиції після м'яких приголосних і між м'якими приголосними артикуляція [a] може дещо пересуватися в напрямку до середнього ряду, хоч і залишається загалом задньорядною. Реалізація фонемі [a] в українській мові, як літературній, так і діалектній, звичайно не залежить від наголосу. І в наголошеній, і в ненаголошеній позиції ця фонема здебільшого реалізується в звукові [a].

Фонема [o]. Фонема [o] в наголошеній позиції виступає в усіх українських говорах в основному своєму вияві як звук [o], тобто як лабіалізований звук заднього ряду середнього піднесення. У ненаголошеній позиції виразний звук [o] чуємо нерідко в південно-східних говорах, хоч у позиції перед наголошеними [y] та [i] спостерігаємо тут помірне «укання», тобто вимова ненаголошеного [o] з відтінком [y] – [oʲ], [yʲ]; напр.: *гоʲлѹбка*, *зоʲзул'а*. Також у слобожанських говірках наявні: а) гіперичне «окання» як наслідок відштовхування від «укання»: *от'ѹг* (утюг), *оп'ір* (упир), *одов'а* (удова) та ін., б) гіперичне «окання» як відштовхування від «акання» *облост'* (область), *отага* (ватага) тощо.

Фонема [y]. Фонема [y] виступає на всій території поширення української мови в основному своєму вияві як лабіалізований звук заднього ряду високого піднесення [y] (пор.: муха < *моʲха*, вухо < *оʲхо*). Щоправда, в певних словах, зокрема *дїбр'ова*, *з'амїж*, *огір'ок*, у літературній українській мові, як і в південно-східних і в багатьох південно-західних говорах, спостерігається заміна [y] на [i].

Серед особливостей вокалізму південно-східного говору найбільш яскравим явищем є гіперизми. **Гіперизми** – це явища звичайно непослідовного, несистемного заміщення звуків чи форм з метою уникнення ненормативних, діалектних і відтворення правильних, літературних форм, які, проте, виявляються «правильними» лише в уяві мовців, а насправді є помилковими, відступленнями від норми.

Фонетичні прикмети вокалізму південно-західного наріччя:

1) У частині карпатських говорів давні [o], [e] зазнали інших змін – на [y], [y̆], [и] (конь > кун', кин', принесль > принѹс);

2) У галицько-буковинській групі говорів [a] після м'яких приголосних і шиплячих змінюється на голосний переднього ряду [e], [и], [i] (час > чїс, тел'á > тел'ѐ, ша́пка > шї́пка), для інших говорів ця зміна не характерна;

3) Наявність сильного укання – перехід ненаголошеного [o] в [y] (*гоʲлѹбка*, *кужѹх*);

4) У ненаголошеній позиції – сильне змішування [e] і [и] (*жи'ѐвѐ*, *вислѐ*), а в буковинському говорі – виразна зміна артикуляції [и] у напрямку до [e] (*бе"кѐ* 'бики', *жѐто* 'жито');

5) У карпатських говорах наявний голосний заднього ряду [ы] (сыны, были);

6) Депалаталізація (втрата м'якості приголосним) [pʰ] і пов'язане з нею виділення нової йотової артикуляції в наддністрянському говорі (зор'а > зор'я, бур'а > бур'я).

Своєрідну систему вокалізму мають *карпатські говори*, до яких прилягають надсянські говірки. Вона звичайно семифонемна (|i| – |и| – |e| – |a| – |o| – |ы| – |y|), а в деяких середньозакарпатських говірках навіть восьмифонемна (|i| – |y| – |и| – |e| – |a| – |o| – |ы| – |y|), як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиції, причому відмінності між цими говорами й рештою південно-західних полягають не лише в кількісному складі фонем, а й у їхній навантаженості, частотності (останнє здебільшого стосується фонем |i|, |и|, |y| та ін.). Карпатські говори характеризуються обмеженістю функціонування фонем |и| та |i|, що походять із етимологічних |i| та [ʔ]. Фонема |i| в західно-карпатських говірках реалізується в звуках [и¹] чи [i¹], те ж саме відбувається й у частині поліських говірок: ди¹м, ди¹ки¹, ти¹хо, ви¹соки¹.

Поліські, північноукраїнські, говори своєю системою вокалізму різко відрізняються від усіх інших говорів як кількісним складом фонем, їх навантаженістю, частотою вживання, так і протиставленням наголошеного й ненаголошеного вокалізму, яке проявляється в різному кількісному та якісному складі цих різко протипоставлених вокалізмів: у той час як наголошений вокалізм у типових поліських діалектах звичайно восьмифонемний (|i| – |и| – |ie| – |e| – |a| – |io| – |yo| – |y|), а в деяких – семифонемний (|i| – |и| – |e| – |a| – |o| – |yo| – |y|), ненаголошений вокалізм – переважно лише шестифонемний (|i| – |и| – |e| – |a| – |o| – |y|), що пояснюється відсутністю в ненаголошеній позиції специфічних поліських фонем-дифтонгів. Крім того, звукові поля ненаголошених фонем |e|, |и| в цих говорах звичайно не перехрещуються, а в деяких говірках (лівобережнополіських) спостерігається майже повний збіг звукового поля ненаголошеної фонемі |o| зі звуковим полем фонемі |a|. Фонема |i| виявлена порівняно слабо, являючи собою в ряді говірок лише продовження давнього [i]. Порівняно слабо також виявлена в поліських діалектах і фонема |и|, де вона виступає нерідко лише як рефлекс давнього [ы], чим ще більше підкреслюється протиставлення їх іншим українським говорам. Зате в цих говорах дуже широко представлена фонема |e|, в яких вона виступає не тільки відповідно до давнього сильного [ь] та етимологічного [e] у відкритих складах, а й у ненаголошених закритих, а також відповідно до давніх [ʔ] та [e] в ненаголошеній позиції. Також звужене вживання |a| в поліських говорах, де вона послідовно виступає лише відповідно до етимологічного [a]. Певні розрізнення спостерігаються і в частотності

вживання фонем |o| та |y|. Так, у поліських говорах фонема |o| представлена частіше, бо тут вона виступає також відповідно до етимологічного [o] в новозакритих ненаголошених складах. Значне поширення фонема |y| має і в ряді поліських «недифтонгічних» говірок, де вона також може заступати етимологічні [o], [e] в новозакритих складах під наголосом.

Консонантизм говорів української мови

Систему консонантизму *середньонадніпряньського* говору характеризують такі риси:

1) у частині полтавських говірок поширений особливий вияв [л] – ясенний або альвеолярний [л'], так званий напівпом'якшений «полтавський»: бул'а, мол'око, ходил'и;

2) наявність протетичних приголосних [ʋ], [z], [i] (*ворати, гискадра, Гадеса, йіроплан*), які у північних говірках часто відсутні (*узол, ўхо*); як гіперичне до протези явище спостерігається втрата початкових етимологічних приголосних (*орох* ‘горох’);

3) збереження опозиції м'яких і твердих приголосних [т] – [т'], [ц] – [ц'], [р] – [р'], а для частини говірок і [ж] – [ж'], [ш] – [ш'], [ч] – [ч'] у позиції перед [а] (*лош'а, волоч'ат'*); посилення функцій навантаження (вживання [р'] на місці [р]) (*кур'і, р'ама, гр'ад, гончар'*);

4) ослаблення функціонального навантаження африкат [дз] > [з] (*звін, зёркало*), в окремих говірках зворотний процес (*дз'аб* ‘зяб’, *дзалений* ‘зелений’); [дж] > [ж] (*хóжу, сижу*);

5) зміна звуків [т] > [z] (*дзіга, гудзик*); [ф] > [х], [кв], [хв], [н], [в], [м] (*хварту́х, хва́брика, хорма*);

6) різнотиповість розвитку давніх сполук [зубний приголосний + j]: а) збереження цієї сполуки (*сві́ато, жа́бийачий*); б) зрідка – втрата [j] з наступним пом'якшенням губного приголосного (*жаб'ачий*) і без пом'якшення (*сватий*); в) поява на місці [j] вторинного епентетичного приголосного [н'] (*полумн'а, мн'акий*);

7) зміна сполуки [вн] на [мн] (*рі́мний*), сполуки [чн] на [шн] (*помі́шник*);

8) в окремих словах заступлення [т'] на [к'] (*к'існий, к'істо*);

9) відносно рідке вживання протетичних приголосних (*вўлиц'а, йїржати*, але *бстрий, ўса*);

10) пом'якшена вимова [ч'] (*курч'а, ч'ужий*);

11) неоднаковий розвиток сполуки «губний приголосний + j» (*здорóвл'а, здорóвіа*);

12) відсутність в окремих словоформах чергування задньоязикових приголосних [ɟ], [к], [х], [з] шиплячими і свистячими приголосними (на *дорóг'і*, *рук'і*);

13) перед глухими і в кінці слова дзвінкі приголосні оглушуються (*т'áшко*, *міх* 'міг').

Система консонантизму карпатської діалектної системи:

1. У східнокарпатських, західній частині західнокарпатських говорах, замість двофонемних сполук [бл'], [пл'], [вл'], [мл'] виступають двофонемні сполуки [бј] [пј] [вј] [мј], наприклад: *рóбјат*, *тérпјат*, *тóпјат*, *лоцат*, *спјат*, *рóбјет*, чи з опущеним [т] закінченням: *рóбје*, *л'úbје*. Між іншим, у цих говорах, очевидно, за аналогією до 3-ї ос. множини виникли також ці самі двофонемні сполуки на місці [бл'], [пл'], [вл'], [мл'] і в першій особі однини: *рóбју*, *тérпју*, *кущу*, *стащу*, *ломју*.

2. Асимілятивні перетворення груп губних [бн] – [мн], [вн] – [мн], що відомі в південно-західних говорах. Наприклад, [бн] – [мн] у східнокарпатських говірках: *р'імний*, *р'імн'ати*, *дамно*², *здáмну*, *слáмну*; рідше – [бн] – [мн] у північнокарпатських говірках: *дрімний*, *ср'імний*, *потр'імно*; також поширені в західній частині середньокарпатських та в північній частині західнокарпатських говірок асимілятивні перетворення груп [дн] – [нн]: *холóнный*, *зáнный*, *трунно*.

3. Фонемні [ð'], [т'] в східнокарпатських говірках у позиції перед [і], [е], а також в абсолютному кінці слова переходять у задньоязикові [ɟ'], [к']: *к'іло* – *т'іло*, *к'істо* – *т'істо*, *к'ітка* – *т'ітка*, *ɟ'ім* – *ð'ім*, *ɟ'істáти* – *ð'істáти*. У східнокарпатських говірках фонема [ð] у сполуці [ðɟ'], унаслідок регресивної асиміляції переходить у [ɟ'], а в результаті наступного стягнення сама двофонемна сполука [ɟ'ɟ'] нерідко перетворюється в [ɟ']: *тринáɟ'ɟ'it'*, *дванáɟ'it'*, *двáɟ'it'*.

4. Ствердіння фонем [с'], [з'] спостерігається в південнокарпатських і західнокарпатських говірках, у звукосполуках [с'к'], [з'к'], що виступають у прикметникових суфіксах *-ский-*, *-зкий-* та в іменниковому суфіксі *-иско-*, наприклад: *пóл'ска*, *пáн'ска*, *ниска*, *слиска*, *хлописко*, *кониско*, *дитиніско*, *пасовіско*.

5. У західнокарпатських і в західній частині середньокарпатських говірок ствердіння шиплячих [ж'], [ш'] спричинило виникнення неможливих у давні часи звукосполук [жы], [шы]: *жыто*, *жыла*, *жыти*, *шыти*, *грошы*. У східнокарпатських говорах відомі м'які фонемні [ж'], [ш']: *біж'у*, *мóж'у*, *мож'еш*, *біж'út*, *нóш'у*, *прош'у*. З інших явищ, пов'язаних із шиплячими, є перетворення груп [шк], [жк] – [чк], [ч'к'], що спостерігаються в західній частині карпатських говорів, зокрема в західних середньокарпатських, північнокарпатських та західнокар-

патських говірках: *ч'кола – школа, шкода – шкода, доч'ка – дошка, прачка – пряжка*.

6. У карпатських говорах африката [дж], крім дієслівних форм 1-ї особи однини теперішнього часу типу *ходжу, воджу*, виступає, хоч і непослідовно, як рефлекс праслов'янських звукосполук [dj] у словах типу *саджа, меджа, пр'аджа, ііджа, мѣджи, помѣджи (між, поміж)*, а також може заступати в окремих словах фонему [ж]: *джуравел', джаворонок, джмирити, джигалка*, і фонему [ч] як наслідок асимілятивного одзвінчення: *ходж би*. Причому в східнокарпатських, західнокарпатських говірках, на відміну від інших говорів, виступає й м'яка африката [дж']: *дж'ерело, дж'міл', дж'єворонка, дж'ігун, дж'ур', саж'ейут*, також заступлення фонемами [дз], [дз'] фонем [з], [з']: *дз'єрно, дз'ір, дз'візда, хадз'єїн, хадз'ейство*. У карпатських говорах в усіх випадках на місці звука [ч] виступає звук [ч']: *печ'еш, печ'у, печ'ут, кл'уч', ч'ому', ч'оловік, ч'ас, ч'ого*. У західній частині середньозакарпатських говірок спостерігається заступлення звука [ч] звуком [ш]: *ш':ўтка – щітка, ш':аст'а – щастя, ш'улувік – чоловік, ш'о – ч'о, каш'ка – качка, ш'орт – чорт*. Майже послідовне ствердіння [ц'] спостерігається в східнокарпатських говірках, у зв'язку з чим можна говорити про злиття цієї фонemi з фонемою [ц] у кінці слів: *хлопец, купец, вінец*; а також перед голосними [у], [а], [е], [и] та приголосними [в], [м]: *пѣрцу, вўлецу, цвѣсте, цвѣр'кун, цвѣрок'*.

7. Найпослідовніше давнє розрізнення [р], [р'] збереглося у східнокарпатських говірках: *кос'ар', л'ікар', утір', цар', вер'х, гір'кий*. У карпатських діалектах можна відзначити вживання специфічного напіввідкритого заднього носового звука [ŋ], що виступає найчастіше в словах запозичених у позиції перед [к], [г], хоч може зустрічатися й у питомих слов'янських словах, наприклад: *гиртаўка, плаўка, годіўка, тоўкий, сніваўка, аўгіна*. У північнокарпатських говорах відбувається заступлення [л] через [в] ([ў], [в], [w]) в абсолютному кінці слів, а також у середині та на початку: *орѣў, стій, гоўка, с'нівава*. У північнокарпатських говірках звукосполука [нк] може переходити в [н'к]: *жін'ка, шин'кар, шкл'ін'ката*. У східнокарпатських говірках більш-менш послідовно виступають сполуки [ир], [ил], [ыр], [ыл], [ер], [ел], хоч паралельно з цими сполуками, виступають і сполуки [ри], [ли], [ры], [лы], [ре], [ле]: *кырвавий, гырміти, гылтати, хырбѣт, блыха, дрыва, слыза*.

8. Для східнокарпатських говірок характерний перехід [т'] – [к'], [д'] – [г'] не лише перед [і], [е] та їхніми фонетичними варіантами, а й у кінці слів.

9. Метатеза, тобто перестановка звуків, найчастіше приголосних чи складів, належить до порівняно рідко вживаних явищ. Вона спостерігається в усіх українських говорах, а окремі метатезовані форми закріпилися як літературно-нормативні: *бондар – боднар – боднарь, ведмідь – медвідь, суворий – суровий – суровый*. У багатьох українських говорах району Карпат широко знає слово *колóпн'і*, що є метатезованою формою від *коноплі*.

Консонантизм південно-західного наріччя: а) дзвінкі приголосні перед глухими та в кінці слів звичайно втрачають свою дзвінкість (*вітказати, вашко, солоткий, сторош, зуп* та ін.); б) відсутнє подовження приголосних в іменниках середнього роду типу *зілля* в майже усіх південно-західних говорах, крім окремих південноволинських говірок (*зіл'а – зіл'е* тощо); в) відсутність вставного [л] після губних у дієслівних формах 1-ї ос. однини та 3-ї ос. множини в частині говірок, зокрема в галицько-буковинських (*бавју, л'убју, ломју, вони ловјет, робјет* та ін.), при широкому вживанні в більшості говірок вставних [л], [н] після губних в інших категоріях слів; г) поширеність у багатьох говірках переходу палатальних приголосних [н'], [д'], [т'] в позиції перед наступними приголосними в [j] (*сонејко, д'івојка, двајц'іт* тощо); д) палатальна (дуже м'яка, з домішкою шиплячого елемента) вимова [с'], [з'], як [с''], [з''] в ряді говірок (*с'віт, з'вір, ц'віл'* та ін.); й) перехід м'яких [т'], [д'] у [к'], [з'] у галицько-буковинській групі говорів, особливо в східнокарпатських і покутсько-буковинських говірках, де він вилився в системне явище; ж) наявність звукосполук [цр], [шл], [ер], [ел], а в карпатських говорах і [ыр], [ыл] поряд із звичайними [ри], [ли] з колишніх [рѣ], [лѣ], [ръ], [лѣ] у багатьох південно-західних говорах (*кирвавий, гилтати, кервавий, кырвавий, кырвавиц'а* тощо).

Діалектні відмінності в наголошуванні форм слів

Між українськими говорами спостерігаються відчутні відмінності в наголошуванні форм слів. Це зрозуміло із загального характеру українського наголосу, який, як і в інших східнослов'янських мовах, є нефіксованим, рухомим, у зв'язку з чим на зміну місця наголосу в словах та їх формах можуть впливати різноманітні чинники як внутрішнього, так і зовнішнього характеру.

До внутрішніх чинників належить, наприклад, скорочення кількості складів у словах, що, в свою чергу, зумовлюється діалектними фонетичними редукціями голосних звуків, особливостями словотворення тощо. Крім того, в різних говорах можуть діяти своєрідні аналогії, невластиві літературній мові та іншим говорами, що також нерідко спричинює зміни в наголошуванні слів.

На зміні місця наголосу можуть відбиватися і впливи з боку інших говорів та мов, викликані тісними тривалими міждіалектними та міжмовними контактами. Так, наприклад, усталення нерухомого наголосу, фіксованого на передостанньому складі, у західнокарпатських (Лемківщина) говірках сталося, безсумнівно, внаслідок тривалих тісних контактів українського населення цієї території з носіями польської мови.

Найбільше відмінностей у наголосі, порівняно з літературною мовою, спостерігається в південно-західних говорах, серед яких, як уже відзначалося, є й говори з нерухомим наголосом на передостанньому складі (західнокарпатські чи лемківські) і в яких загалом відчувається сильна тенденція до перенесення наголосу на кореневу (а часом і на префіксальну) морфему.

Певними особливостями наголошення характеризуються й поліські говори, в яких, як видно з попередніх даних, помітна тенденція, з одного боку, переносити наголос на флексію, а з іншого – відтягувати його на префікс або прийменник.

У південно-західних говорах знаходимо чимало відмінностей у наголошуванні іменників. Так, безсуфіксні двоскладові іменники чол. роду з наголосом на початковому складі в Н. в. одн. звичайно зберігають цей наголос і у Н. в. мн.: *голуб – голуби, комин – комини* та ін. Двоскладові іменники, утворені від префіксованих дієслівних основ, мають здебільшого наголос на префіксі: *від'їзд, про'їзд, відри'ї, р'озри'ї, по'хід, ро'згін, на'рід* та ін.

У ряді багатоскладових іменників чол. і жін. роду префікси також відтягують на себе наголос: *відр'ізок, відтинок, відт'інок, відмінок, прибуток, на́двишок, за́робок, ро́згадка, за́гадка, за́мітка, відгадка* та ін., а поряд деякі іменники, що мають у літературній мові наголос на префіксі, відтягують наголос на кореневу морфему: *вина́док, підлі́ток, пра́ўнук, при́ятел', недолі́ток* та ін.

У трискладових іменниках сер. роду на -о у формах Н. в. мн. наголос залишається на кореневій морфемі: *о́зеро – о́зера, д́ерево – д́ерева* та ін. У багатоскладових іменниках жін. роду наголос часто зберігається також на кореневій морфемі: *кам'я́ниц'а, робі́тниц'а, та́блиц'а, учéниц'а* та ін.

Ніколи не наголошується суфікс -ан'а (-ан'е) в іменниках сер. роду: *опові́дан'а (-е), м'о́учан'а (-е), переко́нан'а (-е)* та ін., а в віддієслівних утвореннях із суфіксом -ова наголос падає на [о] дієслівного суфікса: *мал'о́ван'а (-е)* та ін. Разом з тим у ряді випадків маємо відтягування наголосу на суфікс чи на флексію або й взагалі на кінцевий склад, як, наприклад, в іменниках чол. роду з наголошеним суфіксом -ар у формах Н. в. мн. (*л'іка́р – л'ікара́, пека́р – пекара́ та ін.*), у чоловічих

особових іменах у формах Р. в. одн. (*Роман – Романа, Богдан – Богдана та ін.*), у безсуфіксних іменниках чол. роду типу *килім, прапór, остріу* та ін.

Щодо особливостей наголосу іменників у поліських говорах, укажемо на деякі, відзначені в правобережнополіських говірках, а саме: перенесення наголосу в ряді іменників чол. і жін. роду на префікс: *óдріз, práбаба, pówítka*; перенесення наголосу на прийменник: *бере zá груд'í, уз'ау jíjí zá петл'í, zá коси, óб земл'у, ná зору* та ін.; перенесення наголосу в ряді іменників чол. роду на кінцевий склад: *Прокіп, гороши́ок, ичолочо́к* та ін.; відтягнення наголосу в ряді багатоскладових іменників жін. роду в називному відмінку множини на початковий чи передпочатковий склад: *мо́гилки, галу'шк'í, тарі́лочк'í* тощо.

Із діалектних відмінностей у наголошуванні прикметників відзначаються деякі з південно-західних говорів: наголошення першого складу в складних прикметникових суфіксах *-івс'к-ий, -уун-ий, -еун-ий, -лив-ий*: *ба́т'кіус'кий, шеу́ченкіус'кий, жі́стіуний, дере́уний, назі́йний, виба́глівий*; відтягнення наголосу на префікс: *по́чесний, óс'ві́тний, на́родний, прі́садкуватий* та ін.; відтягнення наголосу в ряді прикметників на кореневу морфему: *бру'дний, жа́лібний, удо́вин, до́ччин*; у правобережнополіських говорах: перенесення наголосу на флексію в ряді відносних та присвійних прикметників (*дрота́ний, соко́лу, орлу́*); відтягнення наголосу в ряді якісних прикметників на початковий склад (*сла́бки, ц'іли, тве́рди*).

Серед особливостей наголосу в числівниках можна відзначити: зосередження наголосу на першій складовій частині складних числівників 11, 14 у правобережних південно-східних говорах, а також у південно-східних подільських говірках (*оді́нац':ат', оді́нац'íi, чоті́рнац':ат', чоті́рнац':im'*); зосередження наголосу в південно-західних говорах на початковому складі в складних числівниках 500-900 (*пја́тсот, с'імсот, де́хјат'сот, пја́т'сто, и'ís't'сто, ву'с'амсто та ін.*), у дробовому числівнику *пй́тора* (пор. також: *пй́дурга*), у формах орудного відмінка числівників *два, три (дво́ма, трóма)* тощо.

Є відмінності й у наголошуванні займенникових форм. Так, у південно-західних говорах широко знане відтягнення наголосу на початковий склад у присвійних займенниках жін. та сер. роду (*мо́ја, тво́ја, сво́ја, мо́је, тво́је, сво́је*), а в лівобережнополіських говірках – зосередження наголосу на закінченні родового й знахідного відмінків однини та й інших відмінків в особових займенниках 1-ї та 2-ї особи, а також і в інших займенниках (*до мене́, у тебе́* та ін.; пор. також у правобережнополіських: *до себе́, про мене́, дл'а тебе́*; пор. ще в цих же говірках: *до жо́го, на чо́му', на то́му', по ц'о́му', с ц'о́го, у мене́* тощо).

Чимало відмінностей між говорами спостерігається в наголошуванні дієслівних форм. Тут також виділяються південно-західні говори своєю тенденцією відтягувати наголос на кореневу морфему. Це маємо як у формах інфінітива (*не́сти, ве́зти, ве́сти, плéсти, ме́сти та ін.*), так і в особових формах теперішнього часу та в інших часових формах (пор. у 1-й ос. однини: *хо́джу, во́джу, но́шу, про́шу, ка́жу, пі́шу*; у 1-й ос. множини: *іде́мо, везе́мо, веде́мо, плетéмо*; у 2-й ос. множини: *іде́те, везе́те, веде́те, плетё́те* тощо; у мин. часі: *н'іс – не́сла, не́сло, не́сли, віз – ве́зла, ве́зла, ве́зли, віу – ве́ла, ве́ло, ве́ли* тощо).

Таке саме наголошення дієслівних форм властиве і частині південно-східних говорів, зокрема правобережним степовим, частині черкаських говірок та ін., а також волинсько-поліським говіркам поліських говорів. Відтягування наголосу на кореневу морфему в південно-західних говорах спостерігається і в ряді дієслів із суфіксами *-ну -ти, -а, -ти* (пор.: *с'орбнути, дму'хнути, смікнути, с'іннути, шкваркнути, шпигати, жігати, чігати, ве́ргати, обгл'адати, вигл'адати, зде́ржати, заде́ржати*), у той час як в інших говорах у таких випадках наголос зосереджується на суфіксі. Разом з тим у ряді дієслів із суфіксами *-и-ти, -і-ти* наголос у південно-західних говорах нерідко відтягується на суфікс (пор. *морозіти, раліти, образіти, дудліти, числіти, ужаліти, обвуліти, кресліти, раніти, рум'яніти, счервивіти, поиржавіти, змиришавіти, посивіти, збожеволіти*).

Завдання

Завдання 1. За діалектними явищами вокалізму й консонантизму визначіть, до якого говору належить пропонуванний текст:

[було м'ін'і п'іґо'ду / йак йа зоста́вс'а без ба́т'ка // ма́ти wz'ла соб'і дру́гого чолов'іка // і йак м'ін'і було́ жит' w ц'о́го дру́гого ба́т'ка / так бодай і не каза́т' // пожи'w йа w йо́го до двана́дц'ати год // в'ін з мене́ зну́щавс'а / було́ бі́є / бі́є / кро́в іде́ ротом і носом / а в'ін шче ме́не́ бі́є // р'иши'w йа т'іка́т' з до́му і дес' найн'а́ц'ц'а // п'ишо́у у Попил'а́сту об'і́рваний / обша́рпаний і таки'й там і ход'у // коли' ос' іде / одна́ ж'і́нка і каже́ / хло́пчику / найми'с' до нас дити'ну гл'ад'іти // найн'а́вс' йа до не́йі / пройшло́ ма́бут' з м'іс'а́ц' / тод'і ме́не́ найшла́ ма́ти //]

Завдання 2. За діалектними явищами вокалізму й консонантизму визначіть, до якого говору належить пропонуванний текст:

[йі́здила на обласну́ нара́ду / з Ул'а́нуїу пі́тти'сувала змага́н'е / потім при́йїхали з нара́ди і за м'іс'і́ц' пуйї́хала у Ки'ї́іw // бу́лис'мо на нара́ді / потім показували те́атир / бу́ла́м три́ дни / бу́ла́м на к'ін'і //]

Завдання 3. За діалектними явищами вокалізму й консонантизму визначіть, до якого говору належить запропонований текст:

[зібралис'і хлупи' в корчм'і / ну й там пи'ли пи'во// стари'й Б. був чуда'к і каже^в злож'імс'а, шчо йа ви'пйу гал'бу пи'ва і ни б'уду підносі'в капал'уха]

Завдання 4. За діалектними явищами вокалізму й консонантизму визначіть, до якого говору належить запропонований текст:

[звідат' с'а йогó оти'ц'// што будеш, сы'не, пра'вити? // йа б'уду пра'вити фи'йс'у // добрі / роб'и // зач'ав робити фи'йс'у / бей / але сис' ви'ди'т' / што то му с'а не вда'йе // каже оти'ц'// сы'не не б'уде с то'го фи'йс'а // а кед' не б'уде фи'йс'а / б'уде клепа'ч'// каже оти'ц'// роби' да'ле // робит' // каже стары'й // не б'уде с то'го / сы'не / клепа'ч' //]

Завдання 5. За діалектними явищами вокалізму й консонантизму визначіть, до якого говору належить запропонований текст:

[прийїхали на танаби'л'ах / перед сим сказа'ли уси'м / хто бли'ско живе / ви'бра'ц'ц'а // в хатах йа'ки бли'ско сто'йа'ли / уси' в'укна пови'л'тали // а ками'н'н'е йак да'леко поодно'сило / аж у сунешники / йаки' були' са'жн'у'в со'рок п'ят' // тепе'ра йа д'ума'ю з сим'о'йу йїхат' в Ростó'в / о! ба'чите?// то муо'й кум в'же збира'йиц'ц'а в Ростó'в з уси'м копи'л'л'ем / вуон хату прода'йе / а тепе'ра і йа д'ума'ю в Ростó'в з сим'о'йу йїхат' // ти'л'ко за'раз холодно'вато йїхат' // али ничо'го / бул'ши'йе не зме'рзнут' / а дите'й ук'утайімо //]

Завдання 6. З'ясуйте, до якого говору належить поданий текст. Виявіть найтипівіші фонетичні риси:

[тут по'ле чи'сте бу'ло / і л'уде'й ма'ло / ходи'ли коробе'йн'іки / прода'вали вс'а'чину / потó'м поча'ли ка'зат' / що б'уде ста'нц'йїа / вогне'на ко'лі'сніц'а буде б'їгат' / а с'в'їт буде об'снований зал'їзним повут'ї'ам // бу'ла по'стро'єна ста'нц'йїа / і по'їзд поча'в йїздит' // тод'ї й картó'пл'а по'йави'лас' / та така бу'ла по'га'на / мале'н'ка з бу'л'бочка'ми //]

Завдання 7. З'ясуйте, до якого говору належить поданий текст. Виявіть найтипівіші фонетичні риси:

[йїдно'го ра'зу хло'пи па'сли ко'н'ї на н'їшли'йах // а йїде'н був збитó'чник / вз'е'в суб'ї мазні'к з б'їлу'йу гли'ну'йу і нама'зав чо'рному кунá'в'ї ле' "сину б'їлу'йу гле'н'ну'йу // той хлоп що йїго кін'бу'в чо'рний шука'в за свуйі'м кунé'м // поді'виц'а ззаду' так йа'гби йїго кін' / поді'виц'ї спе'реду чи йїго к'їн' // і так шука'в за свуйі'м кунé'м аж до ра'н'ї // аж ра'ну пубá'чив / що йїго кунá'в'ї нама'зана ле'сина б'їлу'йу гле'н'ну'йу // і по'тім ц'їлий дач' не' міг заб'утис'а то'го / шо ни спа'в ц'їлу н'їч //]

Завдання 8. З'ясуйте, до якого говору належить поданий текст. Виявіть найтипівіші фонетичні риси:

[бы'ли w одно́го ца́р'яа три сыны' // бы'ла w н'ого w за́город'і одна́ гру́ша тай каждо́у хыб́ла одна́ гру́ша // но ъ ца́р' жа́ловав/ бо гру́ши у н'ого бы'ли золот'і // та пуслáw майста́ршого сы'на сокоти́т // но ун не му́г ўсокоти́ти / бо то два пта́кы кра́ли грушкы' // пушов дру́гый вѣч'ір середу́шч'ий сын // но и тот не му́г ўсокоти́ти // трѣ́тый вѣчур пушо́w маймоло́тший сын сокоти́ти //]

Завдання 9. З'ясуйте, до якого говору належить поданий текст. Виявіть найтипівіші фонетичні риси:

[добра буw па́робок у попа́ / ѡйейбо добра // тако́го wѣw во́лост' обѡйед' / а ненайдеши з с'вѣчко́у // от одно́го ра́зу задума́w пуоп своѡ́у па́рахеѡу обѡйехат' / багáто вони задо́wжал'і ѡму // Петро за хри́стїни / Терешко за сме́ртїни / Тарас за вѣнчан'ѡе // а тут шче ѡ нѣхри́сти завел'іс // а тѡѡе окаѡ́аннѡе ду́ши Га́врилó і Дани́ло никол'і не же́ртвѡѡут на хра́м госпо́дни / сатана́ wсел'аѡеца w па́ству // ду́маѡе по́пик своѡ́у думку / ко́тицца возо́к по л'ѡетн'оѡу доро́зі / гримѡ́ит' трóйка //]

Завдання 10. З'ясуйте, до якого говору належить поданий текст. Виявіть найтипівіші фонетичні риси:

[була́ у се́л'і д' іу́ч'їна Фро́с'а // це даўно́ ўже́ було́ // і така́ л'їн'т'а́йка / ѡаку́ ш-ч'е н'їхто́ н'їко́ли не^нба́ч'їу́ // ѡед'їнствен'е́ про шо вона́ ду́мала / це ѡак би́ скор'їше́ за́м-їж вї́скоч'їти // і н'ї ма́ти / н'ї ба́т'ко не^н мо́гли ѡїї за́ставїти ш-ч'ос' робї́ти // та одїн рас Фро́с'а поч'у́ла від д'їу́ч'а́т / ш-ч'о за́між бе^нру́т' т'їл'ки тод'ї / ко́лі нач'':еш со́роч'ки соб'ї і рушнї́кї свата́м // ос' ма́ти і уд'їу́л'аѡец'':а / шо це з' Фро́се^нїу ста́лос'а // хо́ди'т' б'їл'а станка́ кругáми і моу́ч'їт' // алѡ́ по́т'їм Фро́с'а ўже́ і за стано́ч'ок нау́ч'їлас'а с'їда́ти / і ма́ти у тка́н'':ї помога́ти / і сама́ тка́ти // ч'ѡре^нз'е́ гот Фро́с'а тка́ла лу́ч'':е ус'їх ў се́л'ї // п-їшла́ про неѡї́ сла́ва робо́т'аши́ч'оїї д'їу́ч'їни // ста́ли жи́н'їхї зїїжа́ц'':а і ч'ѡре^нз'е́ ўре́ма вїїшла́ Фро́с'а за́м-їж // і тому́ ї ка́жут' / «мїсли́т' ѡак Фро́с'ка» на тих д'їу́ч'а́т / ѡак'ї гото́ві нау́ч'їти^с'а і тка́ти / т'їл'ки б'ї́ скор'їше́ за́м-їж вї́ти //]

Завдання 11. З'ясуйте, до якого говору належить поданий текст. Виявіть найтипівіші фонетичні риси:

[сва́їба була́ у молодбо́го // ѡа була́ о^нд'їта у ко́хту о́ц'у в дѡ́в'ат' аршин і у в'їс'їм п'їл // а на шїїї було́ намисто́ і ду́кач'їв було́ т'їл'ки одїн р'адо́к / бо ѡа рїдна // свекор в мене буw багáтий / бо у н'ого́ було́ п'ат' дес'атїн // рáн'че ѡа була́ не^нпогáна / бо прихо́де три па́ри старост'їв // от знáчит' їнтересува́лис' // то ѡа вже́ старá та погáна //]

Завдання 12. З'ясуйте, до якого говору належить поданий текст. Виявіть найтипівіші фонетичні риси:

[ѡа забу́w / х'їба́ коло бик'їw нагада́їши // шо написáла // б'їл'ши нимá н'їчо́го сказа́ти // ѡа знáїу гл'а м ну́жно // ѡакбї́ шо харо́ше гл'а л'їтера́тури // нимá їн'шого // ѡа сно́пї во́з'у / о́ру / с'ѡтку т'ага́їу

*бика́ми / склада́йу / зирно́ вóз'у // бува́йи так / шо йі́ду на йармарку
яра́ми / а в нид'і́л'у в Ба́лту йі́ду / на колго́спний ри́нок ві́з'у проду́кти //
капу́сту / огиркі́ / помидо́ри / гарбузи́ / кауни́ // з'і́ мно́йу йі́де^а член
правл'і́н'а колго́спу// про проду́кти / вирта́йус'а до́дбу //*

Завдання 13. З'ясуйте, до якого говору належить поданий текст.
Виявіть найтипівіші фонетичні риси:

*[найб'і́л'ше пол'у́йут ву́се^ані́ на дз'і́к'і / пол'у́йут то́д'і кулі́ віпаде
пе́рші с'н'і́г // пуно́ва / а мисли'вці́ і с'л'і́д'ет' / на́г'інка наган'е́йе //
мислі́вці́ і на л'е́н'йі́ сид'ет' і че^ака́йут і то́д'і мислі́вці́ і йі́х кро́п'іт' //
на лі́са йе іна́кше пол'ова́н'е // лис сиді́т в л'і́с'і / в нур'і́ і йі́го тре
ві́курути і йак в́же йі́го пі́тс'лі́д'ет' / де він живе́ / то́д'і йі́го ві́кур'іт' //
на ку́ри ста́вили зиле́н'і буткі́ і мислі́вце́' с те́йі́ буткі́ бі́е ку́ри //]*

Завдання 14. З'ясуйте, до якого говору належить поданий текст.
Виявіть найтипівіші фонетичні риси:

*[живи́ соб'і́ д'і́д і ба́ба // ба́ба ма́ла сво́йу́ дон'ку́ / а д'і́д сво́йу́ //
д'і́дова бу́ла ду́жэ послу́шина і робо́т'а́шча / а ба́бина л'і́ні́ва // одно́го
ра́зу пі́шли́ собі́ дон'кі́ до л'і́су зби́рати йа́годи // д'і́дова назби́рала
по́вний коши́л' / ба́бина ма́ла поро́жний / бо вна́ що назбэ́рала, то
зз'і́ла' // йак ма́ли йти́ до́дому́ / ба́бина дон'ка́ сказа́ла / шо́би сі́сти
ві́тпочі́ти / полі́гали́ вни́ / тий засну́ла д'і́дова дон'ка́ // ба́бина
ві́к'игнула́ ні́жэ / і встро́міла́ сво́йі́ сэ́стрі́ в се́рце́ / а ві́так забра́ла в
не́йі́ йа́годи і пі́шла́ до́дому́ // йі́йі́ до́ма запита́ли / де дру́га дон'ка́ / а
вна́ сказа́ла / шо́ в л'і́с'і́ лиши́лас'і́ // ба́ба по́фали́ла сво́йу́ дон'ку́ / шо́
назбэ́рала ба́гато́ йа́гodiв //]*

Завдання 15. З'ясуйте, до якого говору належить поданий текст.
Виявіть найтипівіші фонетичні риси:

*[та́д'і́ па́ити́ ус'і́е ха́діли́ у па́стала́х / спа́дні́ци / йу́бки ши́ро́ки /
ши́ли́с' на л'і́ето́ із па́латна́ / а на з'і́му і́с свайі́ру́шиного́ сукна́ / тка́ли
са́ми на вирста́тах // наприде́ і ві́чче, наші́йе і носе́ // з'і́мбйу́ носі́ли
сві́ту і кра́сним або зиле́ним по́йі́сом пудві́язували́с' / сві́ти ус'і́гда́
булі́ і́с хво́стиками́ круго́м / на голо́ві́е бу́в йі́ламо́к із во́вни / ша́пка
ва́ли́лас' йак ва́л'і́нок // у му́жчи́н бу́ли́ сві́ти чо́рні і ні́шише́ кал'і́н / а у
же́ни́ччи́н і́с бі́луго́ сукна́ // на пра́зник ад'і́ва́ли́ пла́хти́це́ три́ такі́х
п'у́лки́ із ра́знаце́'і́тних ні́ток / а спе́реду́ бу́в хва́рту́х / на гала́ві́е
заві́язувала́с' ху́стка у ла́дки //]*

Завдання 16. З'ясуйте, до якого говору належить поданий текст.
Виявіть найтипівіші фонетичні риси:

*[чо́г о́ кул'га́йу?// а пуз'о́к на пйа́ти́ нама́л'а́w / йак ході́w на
охóту // с'о́ було́ дн'у́w два́ то́му́ наза́д / йак бу́ла́ поно́ва // пуно́ва ни
зна́йі́те шчо́ таке́ // а то́ коли́ віпа́де́ нови́ сні́г і до́бре́ видно́ сли́ді́ //
ра́не́н'ко́ чу́т' свит ми́ вста́ли / зобра́лис'а́ / пере́кусі́ли і по́йі́хали́ w
лис // пога́но́ бу́ло́ йі́хат' / бо́ бу́в вэ́лі́ки сні́г і не́ бу́ла́ втэ́рта́ до́ро́га //]*